

УДК 94(477) «1921/1929»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.09>

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ РОДИНАХ

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

На основі літератури, матеріалів періодики та архівних джерел висвітлено прояви впливу на особисті відносини в українських родинах у 20-х роках ХХ ст. таких явищ, як антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, експерименти влади з упровадження нових сімейних стосунків. Підкреслено, що уяви про родинні відносини, котрі століттями в Україні вважалися найбільш шанованими, піддавалися постійним атакам із боку влади, яка вважала, що у відносинах між членами сім'ї на першому місці повинні бути не родинні, а класові почуття. Верхом класовості була держава диктатури пролетаріату. Сім'я повинна була відступити в життєвих цінностях людини на друге місце порівняно з державою та її політикою. Погляди про домінування класових відносин над родинними настирливо проводилися державою в життя суспільства, руйнуючи його глибинні основи.

Автор зауважує, що соціальні реалії 1920-х років значно вплинули на відносини в українських сім'ях. Ці роки стали періодом, коли певний «романтизм» теорії більшовицької еліти щодо сім'ї і сімейних відносин породив «легке» відношення як до створення сім'ї, так і до її розпаду. У зв'язку з тим, що намагання нової влади втілити у родинні відносини свої ідеали нашкоджувалося на спротив старшого покоління, розпочалася політика відриву молоді від батьків. Відомі теоретики партії наголошували на тому, що процес руйнування старої сім'ї неминучий і що тепер діти належать не батькам, а насамперед суспільству, під яким розумілася держава. Держава, а не батьки повинна їх виховувати. Така точка зору впливала на молодь, що знижувало батьківський авторитет у сім'ї і, відповідно, відбивалася на особистих стосунках у родині. На місце батьківського авторитету виходив авторитет влади. Обставини нової економічної політики певною мірою сприяли розповсюдженню «легкого» відношення до сімейних цінностей, особливо серед міської молоді. Виправдовувалися позашлюбні відносини. Але в українському селі у цілому були збережені давні традиції шанування подружньої вірності та інших вікових основ родини і водночас збереглися відносини, що свідчили про покірливе становище жінки в багатьох родинах.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., особисті відносини, родина, вплив, влада.

Serhiienko Serhii. The influence of social reality of the 20's of the 20th century on personal relations in Ukrainian families

Based on literature, periodicals, and archival sources, the author highlights manifestations of the influence of such phenomena as the anti-religious campaign, the famine of 1921-1923, the new economic policy, the authorities' experiments in building new family relations on personal relations in Ukrainian families in the 1920s. The paper emphasizes that the notion of family relations, considered the most respected for centuries in Ukraine, were constantly attacked by the authorities. They believed that relations between family members should have not family but class sentiments in the first place. The highest level of belonging to the class was the state of the dictatorship of the proletariat. The family had to give way to the state and its policy in the rank of human values. The views on the dominance of class relations over the family ones were insistently imposed on society by the state destroying deep family foundations.

The author notes that social reality of the 1920s significantly influenced relations in Ukrainian families. Those years were a period when a certain 'romanticism' of the Bolshevik elite's theories about the family and family relations gave rise to a casual attitude to both creating the family and its breakdown. Due to the fact that the new authorities' attempts to embody their ideals in family relations were opposed by the older generation, a policy of separating young people from their parents began. Well-known party theorists emphasized that the breakdown of the old family was inevitable and that children did not belong to their parents but primarily to society meaning the state. It was the state, not parents that had to raise them. That point of view influenced young people, which reduced parental authority in the family and, consequently, affected personal relations in the family. The authority of the state took place of the parental authority. The circumstances of the new economic policy also contributed to the spread of a casual attitude towards family values, especially among the urban youth. Extramarital affairs were justified. But in the Ukrainian village, the old traditions of honouring marital fidelity and other age-old foundations of the family were generally preserved. At the same time, there were relations that proved obedience of women in many families.

Key words: anti-religious campaign, the famine of 1921-1923, personal relations, family, influence, authorities.

Становлення більшовицького ладу на теренах України супроводжувалося ломкою звичних уявлень про людські стосунки. Нова влада від самого початку проводила лінію на першість класових інтересів

і другорядність інших. Особисті відносини піддавалися значному тиску нових соціальних реалій і зазнавали істотних змін. Вивчення цієї проблеми допоможе більш об'єктивно дослідити вплив непростих процесів 1920-х років на українське суспільство і визначити його наслідки.

Указаний період був насичений подіями, котрі суттєво вплинули на життя українського суспільства. Прояви і наслідки більшості з них отримали належне висвітлення у працях істориків [1]. Однак дотепер бракує досліджень трансформації особистих відносин в українських родинах у цей час. Автор спробує розкрити, як історичні реалії 1920-х років, перш за все антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, експерименти в площині шлюбних відносин, вплинули на особисті взаємини в українських родинах.

Як стверджують фахівці, в Україні здавна була поширена мала сім'я, яка складалася з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них, рідше з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад у складі (з погляду дітей) діда, баби, батька, матері і дітей. Відносини в українській сім'ї другої половини ХІХ ст. досить яскраво відображено у творах класиків української літератури. Особливо це стосується твору І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я». Там чітко визначена причина переважного існування в українському селі малої сім'ї – бажання бути самостійним хазяїном (хазяйкою), жити своїм розумом. В українській сім'ї головним авторитетом був батько. Відносини склалися на основі біблійного «шануй отця і матір свою». Але коли на початку 20-х років розпочалася антирелігійна кампанія в країні, біблійні заповіді поступово стали втрачати свій вплив. Звичайно, це не означало, що не шанували своїх батьків, але те, що шанувати батьків велить релігія, помалу забували.

Релігія була основним конкурентом більшовиків у площині духовного життя. Ще в 1919 р. теоретики більшовизму прямо наголосили, що «релігія і комунізм несумісні ні теоретично, ні практично» [2, с. 194]. Вони нагадали одну з основних тез марксизму, логіка якої вимагала боротися з релігією. Цією боротьбою займалася спеціальна комісія при ЦК КП(б)У [3]. Влада була атеїстичною і безжально переслідувала служителів релігії, приписуючи їм різні злочини. У кінцевому підсумку Православна церква змушена була пристосовуватися під примхи влади, а Українська автокефальна церква була визнана «антирадянською контрреволюційною організацією» і в 1930 р. припинила легальне існування [4]. Брутальне витіснення Церкви з площини виховання народу вплинуло на особисті відносини в сім'ї. У суспільство настирливо втілювалася фактично нова релігія, в якій правляча партія виконувала роль Церкви, а її функціонери – роль священників. Ієрархію очолював лідер партії. «Священним писанням» став марксизм-ленінізм, «лаврою» – мавзолей Леніна. Та народні традиції не могли блискавично змінитися. Навіть у родинах деяких комуністів здійснювалися релігійні обряди. Але робили це таємно, з пересторогами. Наприклад, якщо в сім'ї комуніста вирішили хрестити дитину, то батько-комуніст на час хрещення їхав у відрядження або ж відправляв жінку з дитиною в інше місто або село. Це робилося для того, щоб у разі викриття його «релігійності» він міг заявити, що нічого не знав. Бувало, що молодята – члени комсомолу говорили релігійним батькам, щоб заспокоїти їх, що повінчалися за християнським обрядом у церкві, хоча там і близько не були [5]. А бувало, що молоді комуністи не могли створити свою сім'ю тому, що наречена відмовлялася вступати в шлюб без вінчання у церкві. Про один із таких випадків йшлося на VIII конференції КП(б)У в 1924 р. Комуніст – колишній червоноармієць прийшов до партійного функціонера з проханням дозволити йому вінчатися у церкві, інакше його кохана не вийде за нього заміж. Коли йому відмовили, то він заявив: «Я з болем у серці, але повинен віддати свій партквиток, тому що знаходжуся в безвихідному становищі». Але через декілька днів він передумав і заявив, що краще буде аскетом, але з партії не піде. Факт подавався як приклад вірності партії [6]. На пленумі Центральної контрольної комісії КП(б)У в березні 1926 р. відзначалося, що в деяких сім'ях відбувається війна між чоловіком-комуністом і релігійною дружиною. «Чоловік викидує ікони, а дружина, як тільки чоловік піде з дому, плаче над ними, цілує тощо. При чоловікові вона цього не робить, тому що він погрожує вигнати її за це з дому» [7]. Подібні факти свідчать, що щирість в особистих відносинах членів родин, що потрапили під вплив антирелігійної кампанії, не була визначальною рисою. Однак у цілому відносини між батьками та дітьми залишалися більш-менш традиційними. Але не можна не констатувати, що у цих відносинах поступово відбувалися зміни. Якщо, наприклад, у 1920 р. батько в українській родині ще був, як правило, незаперечним авторитетом, то в кінці 20-х років цей авторитет підупав, не в останню чергу під тиском владної пропаганди, котра намагалася поставити під сумнів авторитет родини і, звідси, її голови – батька. Ось картина кінця 10-х – початку 20-х років. До рідної оселі на Півдні України повернувся з багаторічної військової служби і поневірянь у чужих краях молодий чоловік. Він зайшов у батьківську хату, коли сім'я обідала. Батько сидів обличчям до дверей і першим побачив сина, але не кинувся до нього з батьківськими обіймами, а гидливо зморщившись сказав: «Виходь, виходь! Скоріше виходь. У конюшню виходь!». Брати спочатку

здивувалися такій поведінці батька, але швидко зрозуміли, у чому річ. Їхній брат був вкритий суцільним шаром вошей. Сірою масою вони копошилися на його одязі, викликаючи огиду і страх. Після відповідної санітарної обробки гостя посадили за стіл. Батько налив йому борщу і, придивившись до сина, єхидно запитав: «Та ти, синок, порох нюхав, чи що?». У сина був зрізаний кінчик носа [8]. Факт свідчить, що батько в родині користувався незаперечним авторитетом навіть у дорослих дітей, звичайно, до того часу, поки сини не створювали власних сімей, де вже вони були головами родин.

Уяви про родинні відносини, котрі століттями в Україні вважалися найбільш шанованими, піддавалися постійним атакам із боку влади, яка вважала, що у відносинах між членами сім'ї на першому місці повинні бути не родинні, а класові почуття. Родинні почуття розглядалися як другорядні по відношенню до класових. Верхом класовості була держава диктатури пролетаріату. Сім'я повинна була відступити в життєвих цінностях людини на друге місце порівняно з державою, з її політикою. У серпні 1923 р. один з очільників українських більшовиків Д. Лебедь констатував, що сім'я ще має буржуазні форми, які «ми теоретично відкидаємо як спадок минулого», але водночас він наголошував, що потрібно рахуватися з наявними умовами і не робити радикальних експериментів і стрибків у цій площині. Потрібно проводити роботу з розвитку форм колективізму (будинки-комуни, гуртожитки, дитячі комуни, колгоспи тощо) і таким чином розхитувати основи приватної власності і сім'ї. Він уважав, що вже йде неминучий процес руйнування старої сім'ї, який інколи болючий. При цьому визнавав, що цей процес несе і розбещеність. Констатував, що нові форми сім'ї «важко намагаються», що взаємовідносини у багатьох «комуністичних сім'ях» мало відрізняються від взаємовідносин будь-якої «міщанської сім'ї. Ті ж турботи про кухню, житло тощо. Ті ж відносини до дружини, чоловіка, дітей» [9, с. 300]. Д. Лебедь уважав, що «старих» уже важко втягнути у нові відносини, і тому наполягав на тому, щоб особливу увагу приділяти дітям: «Відрив від сім'ї дітей і втягнення їх до дитячого руху є нашим практичним завданням... Вирвати дитину з душною сімейною атмосферою на шлях дитячого колективістського руху» [9, с. 302]. Тобто визнавалося, що сім'я, сімейні відносини дуже консервативні, змінити їх важко, але потрібно. Потрібно для справи перебудови суспільства. Звідси виходило, що якщо сімейні відносини заважають перебудові суспільства, така сім'я є гальмом на шляху прогресу і повинна бути зруйнована. Виривання дітей із сім'ї є руйнування родинних зв'язків. Ось доля однієї з українських сімей у 20-ті роки. Мати померла, а батька, який за минулої влади був прокурором, забрали від трьох його дітей і поселили невідомо де. Діти не мали права навіть із ним листуватися, інакше наслідки були б тяжкі [10, с. 32]. Вони були вирвані із сім'ї і росли під гаслами класової єдності, що заміняли їм батьківське піклування. На першому плані повинна бути класова єдність, сімейна – другорядна. Ця точка зору формувалася ще задовго до 1917 р. Палкий революціонер М.В. Вольський (Валентинов) рішуче розірвав усі відносини з батьком-поміщиком, коли пролетарська революція була лише мрією невеликої купки осіб [11], а видний діяч більшовизму М.С. Ольминський наголошував, що «можна задушити своїми руками рідного любимого брата, якщо він шкодить справі пролетарської революції» [12, с. 3]. Погляди про домінування класових відносин над родинними настирливо проводилися державою в життя суспільства, руйнуючи його глибинні основи. Такий «виховний процес» впливав на частину людей, серед яких були і вагомі фігури того часу. Як писав у своїх мемуарах відомий господарник тієї пори І.В. Парамонов, коли йому в 1927 р. випав вибір чи залишитися вдома, щоб урятувати життя тяжко хворої малолітньої дочки, чи поїхати на партійні збори, щоб здолати опозицію у партії, він вибрав другий варіант. Майже через сорок років він із болем констатував: «Мені і до цього часу здається, що якби я залишився вдома і зустрівся з лікарем, дівчинка залишилася б живою» [13, с. 142–143]. У подібній ситуації побував і А. Мікоян – відомий державний і партійний діяч радянського періоду. Його трирічний син тяжко захворів. Професор, який лікував дитину, сказав, що вона помре, потрібно було бути біля дитини, але партійні справи вимагали виїхати до Москви. А. Мікоян поїхав до Москви, хоча дуже непокоївся, але партію, її інтереси ставив вище життя власного сина [14].

Велику роль у 20-ті роки у формуванні нових відносин у суспільстві зіграла «Азбука комунізму» М. Бухаріна і Є. Преображенського, в якій у популярній формі була викладена програма більшовиків. Американський дослідник Стівен Коен назвав її «найбільш відомим і розповсюдженим викладом більшовизму досталінського періоду». На початок 1930-х років вона була перевидана не менше 38 разів різними мовами [15, с. 114–115]. У ній було наголошено: «У буржуазному суспільстві дитина розглядається, якщо не цілком, то, у всякому разі, в значній мірі, як власність своїх батьків. Коли батьки кажуть: «моя дочка, мій син», це значить зараз не тільки наявність родинних відносин, але і право батьків на виховання власних дітей. Це право із соціалістичної точки зору не має ніяких підстав. Окрема людина належить не самому собі, а суспільству – людському роду... Тому дитина належить суспільству, в якому і завдяки якому вона народилася, а не тільки лише «суспільству» своїх батьків. Суспільству

ж і належить найперше і основне право виховання дітей» [2, с. 182]. Оскільки більшовицька держава швидко підім'яла під себе суспільство, виходило, що саме нова держава цілеспрямовано намагалася підмінити батьків у найважливішій сімейній функції – вихованні дітей. Один із більшовиків так характеризував дух часу у 1923 р.: «Батьківській авторитет? Нема його. Авторитет релігії? Нема його. Традиції? Нема їх. Моральні почуття? Але стара мораль померла, а молода ще не народилася» [16, с. 804]. Висновок із подібних узагальнень міг бути лише один: не батьки є найбільшим авторитетом для дитини, а сила, яка піклується про них більше, ніж батьки, – держава. Оскільки державу уособлювали її керівники, то і виходило, що в кінцевому підсумку найбільшим авторитетом для дитини повинні були стати не батько з матір'ю, а лідер держави, який тоді іменувався вождем. І успіхи у цьому напрямі були. Ось як відгукнулася на смерть вождя В. Леніна третьокласниця однієї зі шкіл: «Любити Леніна до тих пір буду, доки час смерті не прийде. Тільки тоді його забуду, коли земля мене візьме» [17].

Нові молодіжні і дитячі організації, створені владою, були відверто політизованими і не в останню чергу спрямовані проти батьківського авторитету. Дитяча організація спочатку називалася юні комуністи, потім – спартаківці і, нарешті, піонери. Як згадує один із київських піонерів 20-х років, «від батьків доводилося утаювати свою політичну діяльність. Мама гнівно насміхалася і проклинала босяків, котрі нацьковують дітей на батьків. Батько погрожував: «Побачу з червоною ганчіркою – висічу, сидіти не зможеш. Закрию вдома, у школу не пушу» [18]. Не менші негаразди в особистих відносинах виникали у родинях із приводу молодіжної організації, що носила назву комуністичного союзу молоді (комсомол). Як згадував П.Ю. Шелест, «про комсомольців тоді дорослі говорили багато неприємного: про те, що вони «безбожники, бездомники, голота». Мати П. Шелеста називала комсомольців «бусурманами, безбожниками, оглоїдами і неробами» і попереджала сина: «Вступиш до комсомолу, з дому можеш іти». Подруга П. Шелеста, плачучи, скаржилася, що їй батько пригрозив: «Я тебе проклянута і вижену з дому, якщо ти будеш лигатися з комсомолом». Коли ж П. Шелест усе ж таки вступив до комсомолу, то в сім'ї «був великий скандал. Мати лаялася, плакала, погрожувала...» [19]. Факти, без сумніву, свідчать про викривлення особистих відносин у родині під тиском трансформацій у суспільному житті. Вони також свідчать, що влада цілеспрямовано намагалася відірвати молоде покоління від батьків, ударити по авторитету батьків і мала тут успіх. Цікавий факт наводить у своєму творі «Педагогічна поема» А.С. Макаренка. На раді командирів колонії у 1925 р. вирішувалося питання про одруження одного з колоністів на сільській дівчині Марусі. Комсомольське бюро, члени якого входили й до ради командирів, виступило проти, оскільки батько нареченої, на їхню думку, був «куркуль». Нареченому порадили вступити разом із майбутньою дружиною у сільську комуну, тоді питання буде вирішене. Наречений заперечив: «Батько Марусю не відпустить». Відповідь комсомольських вожаків була рішучою: «А Маруся нехай на батька наплює» [20, с. 357]. Для полтавського села, де відбувалася подія, подібне (наплювати дитині на волю батька) було чимось надзвичайним, неприйнятним, але для нового покоління комсомольської молоді – звичайною річчю. Авторитет батька в їхніх очах був набагато нижчим авторитету державної молодіжної організації, якою і був комсомол. За допомогою дитячих і молодіжних організацій можновладці намагалися охопити своїм впливом усе молоде покоління.

Влада спрямувала свої зусилля на знищення конкурентів, де б вони себе не проявляли. Вона прагнула стати незаперечним авторитетом у всьому. Для цього використовувалися різні засоби. Але мета була одна – ліквідувати конкурентів. Якщо політичних конкурентів можна було приборкати за допомогою брутальної сили, то авторитетів у площині особистих відносин у сім'ї потрібно було усувати більш витончено. Ще до 1917 р. відома більшовичка Олександра Коллонтай шукала шляхи вирішення проблем відносин, які становлять фундамент сім'ї – відносин між чоловіком і жінкою. Вона дійшла висновку, що «спроби нових за духом відносин між статями ... з'являються виключно в робітничому класі» і що для буржуа інтереси сім'ї «на першому плані», а для пролетарія – «інтереси класу на першому плані» [21, с. 59–60]. Таким чином, сімейні відносини для класу-гегемона другорядні, а політичні – головні. Після захоплення влади більшовиками О. Коллонтай продовжила свої теоретичні пошуки кращих відносин між чоловіком та жінкою в новому суспільстві. Вона дійшла висновку, що ці відносини «повинні триматися на трьох основних положеннях: 1) рівність у взаємовідносинах (без чоловічої самодостатності і рабської розчинності своєї особистості в коханні з боку жінки); 2) взаємне визнання прав іншого, без претензії володіти безроздільно серцем і душею іншого (почуття власності, вирощене буржуазною культурою); 3) товариська чуйність, уміння прислухатися і зрозуміти роботу душі близької і коханої людини (буржуазна культура вимагала такої чуйності в коханні тільки з боку жінки). Але... ідеологія робітничого класу разом із тим підпорядковує кохання членів трудового колективу одне до одного більш владному почуттю – любові-обов'язку до колективу... Буржуазна мораль вимагала – все для коханої людини. Мораль пролетаріату вимагає – все для колективу» [22]. Про те,

що кохання зазвичай переходить у сімейні стосунки, сказано нічого не було. Кохання виступало ніби самодостатнім явищем. Хоча у примітках О. Коллонтай визнала, що «природно-біологічним джерелом кохання є інстинкт материнства, турбота про дитину з боку жінки» [22], але про створення сім'ї, про відповідальність батьків за народжених ними дітей – ні слова. Тобто природні плоди кохання – діти повинні були існувати самі по собі. Така точка зору породила впевненість, що «чоловік, дружина, діти, – чоловік, дружина, які народжують і виховують дітей, – це буржуазна витівка. Комуніст, який поважає себе, радянська людина, передовий інтелігент, щирий пролетарій повинні від цієї буржуазної витівки поберетися» [23]. Соціалізм, наголошували теоретики, що вважали себе марксистами, передбачає нову форму спілкування чоловіка і жінки, а саме вільне кохання. Сходяться чоловік і жінка, живуть разом, поки подобаються одне одному, не стали подобатися – розходяться. Щирий комуніст, щира радянська людина повинні сторонитися створення довгострокової сім'ї і прагнути певної переміни, свободи взаємовідносин чоловіків, дружин, дітей, «так що і не розбереш, хто до кого й як точно відноситься» [23]. Такий погляд на сімейні відносини пропагувався серед широкого загалу, у тому числі і серед української молоді. У всякому разі про «вільне кохання», як свідчить Ю. Горліс-Горський, в українському селі було відомо [24]. У містах «нові» погляди на сім'ю поширювалися не в останню чергу за допомогою популярних у 20-ті роки вечорів-зустрічей із популярними поетами. Особливого авторитету на таких зустрічах набув В. Маяковський. Він частенько відвідував Україну, де збирав багатолюдні аудиторії. Знаний український поет В. Сосюра на одній із таких зустрічей у харківському драмтеатрі, де вірші В. Маяковського «викликали безперервну бурю аплодисментів», сказав, звертаючись до В. Маяковського: «Я ще ніколи не читав і не чув такої чудової поезії... Ви – великий поет. Дозвольте потиснути вашу руку» [25, с. 217–218]. Серед іншого, «великий» поет у 1926 р. написав вірш «Любов», де говорилося: «Я не за семью! В огне и дыме синем выгори и этого старья кусок, где шипели материгусыни и детей стерег отец-гусак!» [26, с. 377]. Сам поет, як відомо, самотужки втіляв у життя нову форму сім'ї, яка була цілком в руслі ідей О. Коллонтай. І як стверджують сучасні російські історики, В. Маяковський «ненависть до таких загальнолюдських цінностей, як сім'я і повага до батьків... зберіг назавжди» [16, с. 808].

Більшовики намагалися змінити уяву про сім'ю, надати їй новий зміст. Це було складовою частиною їхньої «кавалерійської атаки» на капіталізм, котра, за задумом, повинна була забезпечити блискавичний перехід до комунізму. Потім обставини примусили їх до відступу спочатку в економіці, а через декілька років і в площині експериментів у сімейних відносинах. Тобто життя примусило відійти від романтичних уявлень як в економіці, так і в соціальній сфері. Тим же теоретикам, які наголошували, що «сім'я перестала бути необхідною», було відмовлено у марксистській правдивості... Нова влада заповзято почала формування нових особистих відносин між людьми – комуністичних. Почали створюватися комуні, в яких передбачалося, що весь побут, все майно буде спільним. На цій основі повинні були вирости нові міжособові відносини. Вони мали бути зразковими, оскільки основна причина людських свар – приватна власність ліквідувалася. Агітатори малювали привабливі картини життя у комуні. Однак комуні швидко виявилися нежиттєздатними. Влада вирішила проводити колективізацію в іншій формі, яка не так відверто порушувала традиції функціонування сім'ї. Але в кінцевому підсумку вийшло те, що вийшло – масова примусова колективізація на початку 30-х років зробила пересічну селянську родину заручницею держави, що не могло не відбитися на особистих відносинах у родинах. Хоча потрібно наголосити, що селянська сім'я, незважаючи на тиск влади, намагалася зберегти традиційні сімейні відносини, котрі покликані були її зміцнювати: поважати старших, підтримувати слабких, дотримуватися подружньої вірності тощо, що не вписувалося у поняття нової сім'ї у владній трактовці, яка, наприклад, допускала у 20-ті роки позашлюбні стосунки, навіть такі, що призводили до розпаду сім'ї. Як наголошував лідер українських більшовиків Е. Квірінг у 1923 р., «чи можемо ми вимагати, щоб сім'я, в якій не залишилося ні кохання, ні товариської співдружності, ні взаємної поваги, була збережена в ім'я минулого, в ім'я обов'язку тощо, якщо при цьому, що в таких умовах більш ймовірно, виникло нове уподобання. Звичайно, не можемо!» [9, с. 377]. Це була не видумка Е. Квірінга, а позиція одного з фундаторів марксизму Ф. Енгельса, який наголошував: «Якщо моральним є тільки шлюб, заснований на коханні, то він і є таким тільки поки це кохання існує ... а якщо воно зовсім щезло або ж витіснене іншим жагучим коханням, то розлучення стає благодіянням як для обох сторін, так і для суспільства. Потрібно тільки звільнити людей від необхідності тягнутися через непотрібний бруд шлюбборозлучного процесу» [27, с. 89]. Така була «передова мораль». До речі, сам Е. Квірінг свої «безвідповідальні зв'язки з жінками» прикривав саме «передовою мораллю» [28, с. 216].

У розроблених на початку 1920-х років нормах для членів партії прямо вказувалося: «Комуністична партія ... не може вимагати від своїх членів обов'язкової єдиношлюбності, як і взагалі не може і не

повинна встановлювати для членів партії у цій сфері які-небудь обов'язкові норми». Але водночас наголошувалося, що сім'я комуніста повинна бути трудовою товариською комунією [9, с. 154, 237]. Такі «вільні» погляди на сімейні стосунки, бувало, породжували дуже нестандартні ситуації, які, зокрема, характеризують міжособові відносини у сім'ї того часу. 23 березня 1924 р. центральна газета українських більшовиків «Коммунист» опублікувала замітку «Чорт його знає що!». Далі її текст. «Народному слідчому 1-го відділку Харківського повіту Василя Калістратовича Медведенка заява. Василь Калістратович Медведенко цим заявляю, що моєю дружиною Марією Іванівною Івановою, вона ж Марія Дмитрівна Медведенко, укладений приватний шлюбний договір між нею і директором московського товариства харківського відділення «Російське сукно» Борисом Йосиповичем Ескіним і, т. я. будучи моєю законною дружиною, що живе одночасно і зі мною і з Ескіним, я вважаю це ненормальним для приватного сімейного життя. Я був змушений припинити його і зараз же, віддаючи її, як другу дружину Ескіну, т. я. у нього одна вже є. А тому заявляю, що Ескіну не слід було б, як людині заможній, займатися подібним розбещенням сімейного життя. Прошу Вас зробити дізнання і передати прокурору для надання законної судової відповідальності за образу сімейної честі, а також за укладення незаконного шлюбного договору. При цьому додаю в оригіналі шлюбний договір, що укладений між Івановою і Ескіним, шлюбну випіску із ЗАГСа про мій шлюб з Івановою, що має законну силу з огляду моїх частих відряджень по службі.

Шлюбний договір.

З одного боку Борис Ескін, що проживає в Метрополі №101, з іншого Марія Дмитрівна Іванова заключили цей договір про наступне:

1. Марія Дмитрівна зобов'язується з 26 цього місяця свято і вірно виконувати подружні обов'язки у всіх виглядах і проявах.

2. Сьогодні 25 цього місяця повинна з'явитися в №101 у 12 годин ночі для попереднього випробування.

3. Їй надається свобода дій тільки до подружніх меж.

4. Я, Борис Ескін, зобов'язуюсь не шкодуючи своїх сил і здоров'я виконувати подружні обов'язки а ля натюрель.

5. Ескін надає все своє майно в повне користування Марії Дмитрівні.

Підписи (Іванова, Ескін)

Члени комісії. Свідки (підписи нерозбірливі)» [29].

Звичайно, тут можуть бути різні коментарі. Можна все звести до чийогось марення або жарту, але сам факт появи подібного марення або жарту говорить певною мірою про стан сімейних відносин за доби розквіту непу. Як писав відомий психіатр П.І. Ковалевський, «зміст марення ... часто зумовлюється сучасними суспільними подіями... Я впевнений, що по історіях хвороб пацієнтів психіатричних лікарень можна з великою точністю написати історію хвилювань і поточних розумових коливань даного суспільства і навіть держави» [30]. Від себе слід додати, що і жарти сприймаються публікою тільки на певному тлі подій. Актуальні жарти завжди відображають реальні обставини суспільного життя. Так званий «чад» непу, схоже, своєрідно впливав на особисті сімейні відносини в українських містах. Ось як змалював реалії непу в тодішній українській столиці Харкові один із сучасників: «Неп – це приватні магазини і лавки, куди більш привабливі і розкішніші, ніж сіренькі Церабкоопи (кооперативна, фактично державна, торгівля); розкішно вбрані чоловіки й жінки в ресторанах, де вечорами награвали оркестри, і казино, де крутилася рулетка і круп'є вигукували «гра зроблена!»; яскраво розмальовані дівки в коротких сукнях, неспішно розгулюють по вечірнім вулицям і пристають до одиноких чоловіків або ж визгливо регочуть у фаєтонах «ваньків» ... Неп – це газетні повідомлення про ... суди над розтратчиками, хабарниками, шарлатанами, фейлетони про розкладання, обростання (*малося на увазі обростання матеріальними цінностями.* – Авт.), про те, що колись чесні робочі хлопці-комуністи ставали бюрократами, рвачами, «сповзали» в міщанське болото» [18]. Інший сучасник В. Бережков, який у 20-ті роки жив у Києві, свідчить, що Хрещатик тоді був дуже популярним місцем розваг і зустрічей киян. Особливо привертала увагу поява час від часу молодої пари абсолютно без усякого одягу – тільки вузька стрічка через плече з написом «Геть сором!» [31]. «Чад» непу, особливо у містах, підривав основи внутрішньосімейних відносин, що, бувало, призводило до трагедій.

Водночас слід зазначити, що в українському селі й у роки непу збереглося нетерпиме відношення до подружньої невірності. Це було проявом не лише здорового консерватизму в площині сімейних відносин, а й відчутним впливом релігійності сільської громади, шануванням заповіді «не перелюбствуй». Ось який випадок стався в одному із сіл Поділля у 1923 р. У Йосипа Миколайчука померла дружина, і він запропонував заміжній сусідці Євдокії Овсяній, котру частенько бив її чоловік, перейти жити до

нього, що вона, не довго вагаючись, і зробила. Покинутий чоловік пішов скаржитися у сільраду. Голова сільради Каленик Оляничук, урахувавши негативне ставлення людей до подружньої невірності, вирішив діяти за традиціями подільського села, де існував обряд так званого «кропив'яного весілля». Роздягнутих догола Миколайчука і Овсяну поставили перед сільським сходом і послали за музикантами, але ті були на весіллі у сусідньому селі, тому «кропив'яне весілля» почали без музик. Миколайчука і Овсяну почали бити по голому тілу кропивою. Як пізніше розказувала Овсяна, «били мене, дуже били, як вогнем палила та жалока (кропива), а я горіла від сорому». «Наречений» також бідкався: «Страшенно били кропивою і головним чином по половому органу. Цілий місяць я лежав хворий від тих скажених пухирів... Тепер мені кожна дитина, коли я проходжу вулицею, пальцем тикає та каже: це той самий дядько, що його частували голого кропивою». Цікаво, що під час екзекуції у «молодят» питали, чи будуть вони жити не по закону. Коли вони відповіли, що будуть, то голова сільради сказав: «Ведіть їх до попа, хай повинчає тепер як треба». Налякана Овсяна змушена була повернутися до свого «законного» чоловіка [32]. Тобто в українському селі подружня невірність засуджувалася вельми жорстоко і в добу непу. До такої традиції можна відноситися по-різному: засуджувати її, виправдовувати, вважати дикунською, але те, що вона стримувала бажаючих перелюбствувати, заперечувати складно.

Становище жінки в селянській сім'ї, нелегке за самих сприятливих умов, значно погіршувалося в разі внутрішньосімейних конфліктів із членами родини. А такі конфлікти виникали під тиском негараздів, що викликалися соціальними катаклізмами і трансформаціями. Таким катаклізмом став голод 1921–1923 рр. Він охопив значну частину території України. І хоча цей голод на тлі Голодомору 1932–1933 рр. здається не таким страшним, але він ніс у собі зачатки того викривлення особистих сімейних стосунків, котрі масово проявилися в 1933 р. У селі Чулаковка на Херсонщині у 1922 р. місцевий селянин зарізав і з'їв свою дружину. Одружився знову. І нову дружину зарізав і з'їв. Коли він звернувся до односельчан із проханням підшукати йому гарну дівчину для одруження, його запитали: «А де ж твоя друга жінка?», він простодушно відповів: «Так ось ви і першу з'їли зі мною». Вражає, що односельці не зробили нічого, щоб ізольовати людоїда [33, с. 207]. Результатом голоду було й те, що чимало молодих матерів відмовлялося від своїх немовлят-первістків. Можна припустити, що до цього їх підштовхувала і теорія «вільного кохання», яка передбачала тільки кохання, а дітей нехай виховує держава. Немовлят, кинутих батьками, забирали в дитячі будинки. Смертність немовлят у таких будинках на 1922 р. досягала 77–86% [33, с. 186].

Чимало було випадків на селі, коли чоловіки били жінок, знущалися над ними, навіть доводили до самогубства [34]. Комуністи не були винятком. На Луганщині член партії Микита Антюхов поїхав навчатися до Луганської радпартшколи і залишив у селі дружину з двома дітьми під опікування свого батька, який знущався над невісткою, морив голодом. Коли ж Антюхов приїхав у село у відпустку, то заявив дружині: «Я отримав освіту і мені потрібно дружину освічену, а тебе прошу покинути зал» [35]. Інший комуніст – мешканець Луганщини бив дружину, ще один намагався дружину отруїти [36]. Письменник Григорій Костюк згадує, що в 20-ті роки його родина в українському селі «можна сказати, була взірцевою. Батько не пиячив, мами не бив, не гризлися, не сварилися вічно з біди, як це бувало в інших сусідів» [37, с. 92]. А в сусідів таке бувало. Що впливало на поведінку голів родин? Відголоски жорстокості революційної доби, бідність, голод, невігластво, безбожність або ж тваринне відчуття зверхності самця над самицею? Яку роль тут відіграла політика нової влади? Зараз відповісти складно. Однак зважаючи на те, що такі випадки були далеко не поодинокі, можна говорити і про вплив соціальних реалій саме двадцятих років. А в це поняття входили і хамовита антирелігійна кампанія, і голод, і соціальна невизначеність мешканців села тощо.

Таким чином, соціальні реалії 1920-х років значно вплинули на відносини в українських сім'ях. Ці роки стали періодом, коли певний «романтизм» теорій більшовицької еліти щодо сім'ї і сімейних відносин породив «легке» відношення як до створення сім'ї, так і до її розпаду. У зв'язку з тим, що намагання нової влади втілити у родинні відносини свої ідеали наштовхувалося на спротив старшого покоління, тобто голів сімей, розпочалася політика відриву молоді від батьків. Знані теоретики партії наголошували на тому, що процес руйнування старої сім'ї неминучий і що тепер діти належать не батькам, а насамперед суспільству, під яким розумілася держава. Держава, а не батьки повинна їх виховувати. Така точка зору впливала на молодь, що знижувало батьківський авторитет у сім'ї, і, відповідно, впливала на особисті стосунки в родині. На місце батьківського авторитету виходив авторитет влади. Це також вплинуло на особисті відносини в сім'ї. Обставини нової економічної політики певною мірою сприяли розповсюдженню «легкого» відношення до сімейних цінностей, особливо серед міської молоді. Зокрема, єдиношлюбність не вважалася нормою для членів правлячої партії і комсомолу. Виправдовувалися позашлюбні відносини. Владою нав'язувалася думка, що у відносинах між членами

сім'ї головними повинні бути не родинні, а класові почуття. Але в українському селі у цілому збереглися давні традиції шанування подружньої вірності та інших вікових підвалин родини і водночас збереглися відносини, що свідчили про принижене положення жінки в багатьох родинах. Надалі цю проблему варто висвітлити більш детально.

Література:

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с. ; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 404 с. ; Фролов М.О. Компартиїно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 800 с. ; Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. 504 с. ; Свистович С.М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2018. Т. 29 (68) № 2. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 12.05.2021) та ін.
2. Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Петербург : Госиздат, 1920. 321 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 998. Арк. 46.
4. Комуніст. Орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У. 6 лютого 1930 р.
5. О религиозных хитростях коммунаров. *Звезда*. Орган Катеринославського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпроф-ради, дорпрофспілки Катерининської залізниці, райкому спілки металістів. 23 березня 1924 р.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 286-287.
7. ЦДАГО України. Ф. 22. Оп. 22-1. Спр. 6. Арк. 20.
8. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=808> (дата звернення: 21.05.2021).
9. Партийная этика. Дискуссии 20-х годов. Москва : ИПЛ, 1989. 509 с.
10. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег : Волинь, 1990. 361 с.
11. Валентинов Н. Встречи с Лениным. URL: https://royallib.com/book/valentinov_nikolay/vstrechi_s_leninim.html (дата звернення: 05.05.2021).
12. Семененко В. Слепая верность: из истории всеукраинской ЧК. *Провинциальная ЧК*. Харьков, 1994. 120 с.
13. Парамонов В. Пути пройденные. Москва : ИПЛ, 1966. 327с
14. Микоян А. Так было. URL: https://royallib.com/book/mikojan_anastas/tak_bilo.html (дата звернення: 19.10.2019).
15. Козн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. Москва : Прогресс, 1988. 574 с.
16. История России. XX век: 1894–1939 / под ред. А.Б. Зубова. Москва : Астрель АСТ, 2010. 1023 с.
17. Кудряшов К. «Живее всех живых». Какие стихи и сказки слагали о Ленине после его смерти. *Аргументы и факты*. 2019. 23 января. № 4.
18. Копелев Л. И сотворил себе кумира. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/i_sotvoril_sebe_kumira.html (дата звернення: 12.04.2021).
19. Шелест П. Да не судимы будете. URL: https://royallib.com/book/neizvestno/shelest_da_ne_sudimi_budete.html (дата звернення: 12.04.2021).
20. Макаренко А. Педагогическая поэма. Харьков : Прапор, 1979. 630 с.
21. Коллонтай А. Новая мораль и рабочий класс. Москва : ВЦИК, 1919. 61 с.
22. Коллонтай А. Дорогу крылатому Эросу. URL: http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0030.shtml (дата звернення: 24.05.2020).
23. Луначарский А. О быте. URL: https://royallib.com/book/lunacharskiy_anatolij/o_bite.html (дата звернення: 24.05.2020).
24. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=16618> (дата звернення: 14.04.2021).
25. Сосюра В. Третя Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.
26. Маяковский В. Сочинения : в 2-х т. Т. 1. Москва, 1988.
27. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва : ИПЛ, 1973. 240 с.
28. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.
29. Чорт його знає що! *Коммунист*. 1924. 23 березня.
30. Ковалевский П.И. Психиатрические эскизы из истории : в 2-х т. Т. 2. URL: https://bookap.info/klasik/kovalevskiy_psihiatricheskie_eskizy_iz_istorii_tom_2/g11.shtm (дата звернення: 10.08.2021).
31. Бережков В. Как я стал переводчиком Сталина. URL: https://royallib.com/book/beregkov_valentin/kak_ya_stal_perevodchikom_stalina.html (дата звернення: 14.08.2021).
32. Суд над «кропив'яним весіллям». *Вісті ВУЦВК*. 1925. 24 квітня.
33. Голод 1921–1923 років в Україні : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1993. 240 с.
34. Лісовий П. У слід. *Вісті ВУЦВК*. 1925. 14 березня.
35. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. 32. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 82.
36. ДАЛО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 22, 29.
37. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Едмонтон : Альбертський університет, 1987. 744 с.